

भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील नागपूर शहरातील महिलांचे योगदान-एक चिकित्सक अध्ययन

प्रा. राजु भा. खरडे

राजेन्द्रसिंह उर्फ बाबा व्यास , कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कोंढाळी जि. नागपूर.

प्रस्तावना :

स्त्री आणि पुरुष समाजरूपी रथाची दोन चाके असून, स्त्री आणि पुरुषांच्या सहकार्याशिवाय समाजाचा, राष्ट्राचा विकास शक्य नाही. त्याचप्रकारे स्वातंत्र्यलढा स्त्री पुरुषांच्या सहकार्याशिवाय शक्य नाही, परंतु स्वातंत्र्यलढयातील स्त्रियांच्या कार्याकडे गांभीर्याने पाहिले गेले नाही. स्त्रियांच्या भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील योगदानावर फारसे लिखान सुध्दा झाले नाही. स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात स्त्रियांची उपेक्षा झाल्याचे दिसून येते, त्याचे कारण कदाचित पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांच्या कार्याकडे पाहण्याचा गौण दृष्टीकोन असावा. भारतीय महिलांनी स्वातंत्र्यलढयात पुरुषांच्या खांदयाला खांद्या लावून स्वातंत्र्यलढयात योगदान दिले. भारतीय इतिहासातील उपेक्षित स्त्री, कर्तृत्वाप्रमाणे

स्त्रियांचे स्वातंत्र्यलढयातील योगदानही उपेक्षित ठेवण्यात आले आहे. केवळ नागपूरमधीलच नव्हे तर संपूर्ण भारत देशातील स्त्रीया पुरुषांच्या खांदयाला खांद्या लावून स्वातंत्र्यलढयात लढल्या. याची इतिहासाने म्हणावी तशी दखल घेतली नाही. म्हणूनच या शोध निबंधात नागपूर शहरातील महिलांच्या कार्यावर प्रकाश टाकण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

ब्रिटीश राजवटीमुळे भारतीयांचा आधुनिक जिवन मुल्यांशी, पाश्चात्य शिक्षण पध्दतीशी संबंध आला. भारतीय समाजात सुधारणा व्हाव्या म्हणून अनेक समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले, त्याचा निश्चित फायदा झाला. समाज जागृत होवून अनिष्ट चालिरितींना काही प्रमाणात का होईना, पायबंद बसला. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यामुळे स्त्री शिक्षणाची सुरुवात होवून, पुढे अनेकांनी स्त्री शिक्षित व्हावी म्हणून प्रयत्न करताच, स्त्री शिक्षणाचा विकास घडून आला. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये नवे विचार रूजु लागले. स्त्रीया सार्वजनिक जिवनात पुढे येवू लागल्या. १८८५ मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी काँग्रेसची स्थापना झाली. काँग्रेसचा व तात्कालीन पुढाऱ्यांचा प्रभाव सुशिक्षित स्त्रियांवर पडू लागला लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांच्या कार्याने प्रभावीत होवून भारतातील स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढयाच्या सर्व चळवळीमध्ये उत्सफुर्तपणे भाग घेतला. नागपूर जिल्हयाचे भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील स्थान अतिशय महत्वाचे आहे. नागपूर मधिल स्त्रियांचा लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधींच्या चळवळीत मोठया प्रमाणात महिलांचा सहभाग होता. प्रबोधनातून लोकजागृती केली, स्वातंत्र्य चळवळीत पुरुषांच्या बरोबरीने उत्सफुर्तपणे सहभाग घेतला. अन्यायाविरुद्ध झुंज दिली, क्रांतीकारकांना सहकार्य केले. त्या स्त्रिया भिन्नभिन्न वयोगटातील, जातीतील, धर्मातील असल्यातरी त्यांचे उद्दिष्ट एकच होते, आणि ते म्हणजे राष्ट्रहित होय. नागपूर मधील स्त्रियांना स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभाग घेतल्यामुळे त्यांना शिक्षासुध्दा झाली, पण त्यांचा आंदोलनातील सहभागावर काहीही परिणाम झाला नाही. नागपूर मधिल स्त्रियांनी होमरूल चळवळ, असहकार, सविनय कायदेभंग, वैयक्तिक सत्याग्रह, चलेजाव चळवळीत मोठया प्रमाणात भाग घेतला होता.

नागपूरला पहिली मुलींसाठी शाळा १८५८ ला शुक्रवारी तलावाजवळ श्रीमती कपूर यांनी सुरु केली. १८७८ मध्ये नागपूरला सिताबर्डी येथे भिडे कन्याशाळा, गोपाळराव भिडे यांनी मोरेश्वर पारधी यांच्या मदतीने सुरु केली. तर दादासाहेब आगलेयांनी महालमध्ये १८१६ मध्ये 'हिंदु मुलींची शाळा' सुरु केली. १८१४ ला नागपूरला सोनुताई सुळे, द्वारकाबाई प्रधान यांनी सुळे महिला विद्यालयाची स्थापना केली. त्यावेळी शिकविण्याकरीता शिक्षिका मिळत नव्हत्या ही उणिवा सुळे कुटुंबातील स्त्रियांनी पुढे येवून भरून काढली. १८३६ मध्ये धंतोलीला मुलींचे वसतीगृह काढण्यात आले. किसन फागुजी बनसोड यांनी १८०७ मध्ये चोखामेळा कन्याशाळा तर १८१४ मध्ये मुलींसाठी वसतीगृह स्थापन केले. त्यांच्या या कार्यात जईबाई चौधरी व श्रीमती झुलाबाई यांनी मोलाचे सहकार्य केले. जईबाई चौधरी यांनी दलित समाजात सुधारणा करण्याच्या कार्याबरोबर १८२० मध्ये नागपूरच्या मंगळवारी भागात चोखामेळा कन्याशाळा सुरु केली. स्त्रियांसाठी त्यांनी रात्रीचेवर्गही सुरु केले. अशाप्रकारे नागपूर शहरात मुलींना शिक्षण देणाऱ्या अनेक शाळा सुरु झाल्याने नागपूर शहरातील व आजूबाजूच्या परिसरातील मुली-स्त्रियां मोठया प्रमाणात शिक्षण घेऊ लागल्या. त्यामुळे त्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा उंचावून त्यांच्या पाश्चात्य

शिक्षणाबरोबर पाश्चात्य जिवनमुल्यांशी परिचय झाला. शैक्षणिक जागृतीबरोबर, राजकीय जागृती त्यांच्यात निर्माण झाल्याने त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात मोठ्या संख्येने भाग घेण्यास सुरुवात केली. त्यात ताराबाई शिंदे सर्वात पुढे होत्या. ताराबाई शिंदे यांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य करित असतांनाच १८८२ मध्ये 'स्त्री-पुरुश तुलना' हा ग्रंथ लिहून "त्यात, तत्कालीन समाजातील स्त्रीयांच्या दयनिय जिवनाबाबत अत्यंत परखड शब्दात अतिशय बुद्धीनिष्ठवृत्तीने विधाने केली आहेत." त्या म्हणतात पुरुषांचे धाडस व दगाबाजीची नित्य नवी भयंकर उदाहरणे दिसून येत असतांनाही तिकडे कुणीही लक्ष न देता स्त्रियांवर सर्व दोषांची गोणी लादतात हे पाहून माझे मन खळबळून गेले. त्यामुळे निर्भिड होवून असे खडखडीत लिहल्यावाचुन मला राहावेना. ताराबाई शिंदे स्त्री सुधारनाबाबत क्रांतीकारी भूमिका परखडपणे मांडणाऱ्या विदर्भातील पहिल्या महिला होय.^२

सामाजिक क्षेत्रात होऊ लागलेल्या वैचारीक परिवर्तनामुळे विदर्भातील स्त्री घराबाहेरच्या जगावर दृष्टीक्षेप टाकू लागली. त्यामुळे स्त्रीयात राजकीय जागृती वाढू लागली.^३ विदर्भात प्रथमच १८६१ मध्ये नागपूरला काँग्रेसचे अधिवेशन झाले, त्याला लोकमान्य टिळकही हजर होते. विदर्भासी टिळकांच्या पुढे जो निकटचा संबंध प्रस्थापित झाला, त्याची ही सुरुवात होती. या अधिवेशनाचा नागपूर मधिल स्त्रीयांवर निश्चितच परिणाम होवून त्यांच्यात राजकीय जागृती घडून येण्यास सुरुवात झाली. पुढे अमरावतीच्या १८६७ च्या "अधिवेशनाला नागपूरच्या तुलसीबाई भिष्म काँग्रेस सदस्य म्हणून या अधिवेशनाला हजर होत्या." स्वदेशी व बहिष्काराचे वारे नागपूरलाही वाहू लागले. नागपूरच्या गंगुबाई कप्तान या महिलेने १८०६ मध्ये बालगंधर्व नाटक टिळक बघायला गेले असता घरचा विरोध असूनही टिळकांची रंगमंचाच्या मागील भागी भेट घेतली.^४ तर लक्ष्मीबाई केळकर यांनी टिळकांची भाषणे ऐकली होती. त्यामुळे कमलाताईच्या मनावर राष्ट्रीय विचार बिंबला. त्यांनी व पुढे त्यांनी राष्ट्रकार्याला वाहून घेतले. लोकमान्य टिळकांच्या विचाराने प्रभावित होवून काही महिलांनी नागपूरला १८९१ मध्ये 'लेडीज क्लब' या संस्थेची स्थापना केली. हि संस्था जवळपासच्या खेड्यात सुधारणा पोहचविण्याचे कार्य करित असत. त्यात श्रीमती पारेख, श्रीमती रमाबाई केदार, श्रीमती मलक व त्यांच्या सहकारी महिला होत्या. मथुराताई द्रविड आपल्या पतीच्या देशकार्यात उत्साहाने भाग घेत. त्यांनी १८९५-१६ च्यासुमारास एक महिला संघ स्थापन केला. हा संघ केसारीचे सामुहीक वाचन करित असत. १८९५ च्या नागपूरमधिल सभेत होमरूलची माहीती देण्यात आली होती. त्यावेळी या सभेत मथुराताई द्रविड, द्वारकाताई देउस्कर होत्या. त्यांनी स्त्री शिक्षणाच्या प्रसाराबाबत ठराव मांडला. आपल्या घरी लोकमान्य टिळकांना बोलावू शकत नाही. म्हणून पार्वतीबाई कप्तान यांनी निळकंठराव उधोजी त्यांच्या घरी भेट घेवून देशकार्यासाठी सोन्याच्या दागीण्याची एक पिशवी टिळकांना दिली.^५

१९२० चे नागपूरचे राष्ट्रीय काँग्रेसचे अधिवेशन-

डिसेंबर १८२० च्या नागपूर अधिवेशनाला अनेक स्त्रिया उपस्थित होत्या. त्यात नागपूरच्या चिटणविस, बुटी, किनखेडे इ. कुटुंबातील महीला उपस्थित होत्या. अनेक महिलांनी हया अधिवेशनाच्या वेळी स्वयंसेविकेचे कार्य केले. नागपूर अधिवेशनाचे अध्यक्ष जमनालाल यांच्या पत्नी जानकीदेवी बजाज राष्ट्रीय चळवळीत उतरताच इतर स्त्रियाही पुढे येवून प्रचार कार्यात सहभागी होवु लागल्या.^६ १८२० साली सुरू झालेल्या असहकार चळवळीत पुर्वीपेक्षा अधिक संख्येने महिलाही भाग घेवू लागल्या. स्वदेशी, विदेशी मालावर बहिष्कार, चरखा व खादीचा प्रसार इ. कार्यात स्त्रीया सहभागी होऊ लागल्या. राष्ट्रीय स्तरावरही महिला सहभागी होऊ लागल्या. त्याचा परिणाम नागपूरकर महिलांवर पडून पुढे महिलांनी निदर्शने, मोर्चे आणि निरोधने अशा कार्यात महिला सहभागी होऊ लागल्या. २६ जानेवारी १८२१ राजी लक्ष्मीबाई परंजपे, श्रीमती चोळकर व त्यांच्या सहकारी महिलांनी मिळून 'सरस्वती मंडळ' नावाची महिला संस्था स्थापन केली. हि संस्था स्वदेशीचा प्रचार करून विदेशी मालाचा बहिष्कार करित असत. अशाप्रकारे नागपूर बरोबर भारतातील महिलांनी मोठ्या प्रमाणात असहकार चळवळीत भाग घेतला होता.^७

नागपूरचा झेंडा सत्याग्रह -

नागपूरला झालेल्या झेंडा सत्याग्रह भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक महत्वाची घटना होय. १३ एप्रिलच्या जालियनवाला बाग हत्याकांडाच्या स्मृतीदिनी नागपूरला मिरवणूक काढली, १३ एप्रिलच्या घटनेनंतर नागपूरला अनेक जाहीर सभा घेण्यात आल्या. सुभद्राबाई चव्हाण यांनी अनेक जागी भाषणे दिली. महिलांना राजकीय कार्यासाठी प्रवृत्त करण्यास त्यांचा मोठा वाटा होता. त्यावेळी त्या केवळ १६ वर्षांच्या होत्या. स्त्रीयांना मिरवणुकीत सहभागीहोण्याची परवानगी नसतांना ३१ मे १८२३ रोजी सत्याग्रहाच्या वेळी सुभद्रादेवी एकट्याच पुढे आल्या, त्यांना अटक करण्यात आली. त्यामुळे हा सत्याग्रह आणखीनच तिब्र होत गेला. सत्याग्रहात स्त्रियांचा सहभाग वाढू लागला.^८ नागपूरला झेंडा सत्याग्रहाला मिळालेला जनतेचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद पाहून काँग्रेसने १८ जुलै हा झेंडादिन पाळण्याचे ठरविले. त्याचे नेतृत्व सरदार वल्लभभाई पटेलांकडे होते. २३ जुलैला टारून हॉलमध्ये झालेल्या सभेला वक्त्या म्हणून सुभद्राबाई, सावित्रीबाई उपस्थित होत्या.^९ झेंडा सत्याग्रहाचे वैशिष्ट्य म्हणजे नागपूरला झालेला पहिलाच अखिलभारतीय स्वरूपाचा सत्याग्रह होता. या चळवळीत मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया प्रथमच संघटीतपणे राष्ट्रीय कार्य करण्यास बाहेर पडल्या होत्या. बंदीवासाची, पोलीसांची लढयाची भिती त्यांच्या मनात राहिली नव्हती. अनेक स्त्रीयांना अटक केली. तर काहींना अटक करून सोडून देण्यात आले, तर काहींना शिक्षा टोटावण्यात आल्या पार्वतीबाई पटवर्धन, चतुराबाई कोटक व सुभद्रादेवी यांना ३ महिन्याची शिक्षा झाली.^{१०}

नागपूरमधील सामान्य घराण्यातील तुळसाबाई गावंडे खादी वापरीत व खादीचा प्रचार करीत, खादी प्रचाराबरोबर मद्यपान बंदी व मासाहार बंदी करण्यावरही त्यांनी भर दिली. त्या तेली व कोष्टी समाजात राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याचे कार्य करीत असे. नागपूर मधील अनसूयाबाई काळे यांचे सुरुवातीचे काही दिवस सामाजिक सुधारणा कार्यात गेले. भगिनी मंडळाच्या स्थापनेत त्यांचा मोलाचा वाटा होता. तसेच अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या नागपूर शाखेचे अधिवेशन भरविण्याचा त्यांचा मोठा वाटा होता. स्त्री शिक्षणासाठी त्या झटत. ब्रिटीश सरकारने त्यांना मेनोनित केले असले तरी, सरकारी धोरणचा विरोध करण्यात त्या कधीच मागे राहिल्या नाही, वेळप्रसंगी राजीनामा देण्याचीही त्यांची तयारी होती. नागपूरच्या कामगार चळवळीतीलही त्यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. नागपूर मधिल १९२६ च्या ट्रेड युनियन कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाच्या त्या स्वागत समितीच्या उपाध्यक्ष होत्या. तसेच कायदे कॉन्सीलात असतांना त्यांनी महिला कल्याणाचे काही ठराव पारीत करवून घेतले. १९३० मध्ये सविनय कायदेभंग आंदोलन सुरू होताच त्या आंदोलनात उतरल्या आणि पुढील काळात त्यांनी सातत्याने राष्ट्रीय कार्यात सहभाग घेतला.^{११}

सविनय कायदेभंग आंदोलनात नागपूर शहरातील महिलांचा सहभाग :

नागपूरच्या अनसूयाबाई काळे हयांच्या महिला गटाने स्वातंत्र्यरित्या वैद्यकिय आणि अभियांत्रिकी तसेच शेतकीसंस्था सोडून अन्य शैक्षणिक संस्थांवर निरोधने करण्याचे ठरविले. विद्यार्थ्यांची इच्छा नसल्याने मधला मार्ग काढून १६ ते १९ चार दिवस हरताळ करण्याचे ठरविण्यात आले. अनेक विद्यार्थ्यांनी कॉलेजच्या वेळा व्यतिरीक्त इतर वेळेला दारू दुकानावर निरोधना करिता मदत करण्याचे मान्य केले. ५०० महिलांची मिरवणूक सिताबर्डीहून निघुन ती शहरातील दारूच्या दुकानांवर गेली. त्याचदिवशी दुपारला ४०० महिलांची सभा मुंबईच्या महिला स्वयंसेविकांवर झालेल्या अत्याचारांविषयी निषेध व्यक्त करण्याकरीता झाली. या सभेत अनसूयाबाई काळे, इंदिराबाई नियोगी, विमलाताई अभ्यंकर यांची सभेमध्ये भाषणे झाली. १३ जुलै १९३० रोजी विद्यार्थ्यांच्या सभेत अनसूयाबाई काळे व अभ्यंकरांची मुलगी यांची भाषणे झाली. सायन्स कॉलेज, विधी महाविद्यालय, हिस्लॉप कॉलेज समोर निदर्शने करून वरील कॉलेज बंद करण्यात आली. याव्यतिरीक्त अनेक महाविद्यालयांवर निरोधने करण्यात आली. टिकटिकाणी विदेशी कापडाच्या होळ्या करण्यात आल्या. हयाचे सर्व श्रेय नागपूरमधिल महिलांना जाते. नागपूर शहरात दारूच्या दुकानांवर निर्देशने करण्यात अनेक स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या. त्यातील रामप्यारी धरमपाल, तुळसाबाई खंडेलवार आणि दुर्गा, रूपा हया महिलांना सहा महिन्यांची सक्त मंजुरीची, तर गोपीकाबाई पटवर्धन, चंद्रभागाबाई पटवर्धन आणि लक्ष्मीबाई बोरकर हया महिलांना चार महिन्यांची सक्त मंजुरीचा कारावास झाली.^{१२}

नागपूरचा गढवाला दिन :

गढवाली सैनिकांना सहानुभूती दाखविण्याच्या निमित्ताने नागपूरमध्ये गढवाल दिन साजरा करण्यासाठी ६ ऑगस्ट १९३० ला १४४ कलम रात्री बारा पर्यंत लागू असल्याने रात्री १२ नंतर चिटणिसपार्कला मिरवणूक काढण्यात आली. त्यात दुर्गाताई धनकर आपल्या मैत्रिणींसह सहभागी झाल्या होत्या.^{१३} अनसूयाबाई काळे यांनी त्यांच्याबरोबर चर्चा करून ३ महिने परकिय माल न विकण्यावर व्यापाऱ्यांना तयार केले. १० नोव्हेंबर १९३० ला कॉन्सीलच्या निवडणुकीच्या दिवशी मतदानकेंद्रावर निरोधने केल्यामुळे अनसूयाबाई काळे यांना टाऊन हॉलजवळ अटक करण्यात आली. त्यांना चार महिन्यांची साधी शिक्षा व ३०० रु दंडाची शिक्षा देण्यात आली. कॉंग्रेसने पुन्हा सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करताच इतर भागाप्रमाणे नागपूरलासुद्धा सरकारने धरपकड सुरू केली. बॅ. अभ्यंकर व सेठ पुनमचंदवर सरकारने १०००० रु दंड लावला. निरोधनाला सुरुवात होते न होते तोच विद्यावती देवडीया, चंद्रभागाबाई पटवर्धन, सुशिलाबाई गाडगीळ यांना अटक करण्यात आली. १० जानेवारी ला २४ स्वयंसेवक व ६ स्वयंसेविकांना पकडण्यात आले. पुढे वानरसेनेचे प्रमुख प्रभाकर साखरदांडे, बाबासाहेब देशमुख, गंगाबाई चौबे हयांनाही अटक करण्यात आली. २६ जानेवारीला चिटणिसपार्क येथे कार्नालिया साळके यांनी काही स्वयंसेवकांसोबत स्वातंत्र्य दिन साजरा करण्याचा प्रयत्न करताच, त्यांना अटक करण्यात आली. परंतु काही स्वयंसेवकांनी चिटणिसपार्कच्या आत प्रवेश करून पूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव वाचला, म्हणुन पोलीसांनी त्यांचा चोपून काढले ०१ फरवरी १९३२ रोजी नागपूरच्या महिलांनी थंतोली विभागात एक सभा घेतली. या सभेत २५ महिला उपस्थित होत्या. या सभेत महिलांनी कायदेभंग चळवळीत सहभागी होवुन स्वदेशीचा प्रसार करण्याचा निर्णय घेतला. मे महिन्यात चार स्वयंसेवक स्त्रियांना अटक करण्यात आली. २५ मे १९३२ च्या संयुक्त परिषदेच्या झेंडा वंदनाच्या वेळी ८ महिला व ७ पुरुषांना अटक करण्यात आली. यांत गंगाबाई तिडके प्रमुख होत्या. १७जुलैला झालेल्या सभेत रमाबाई तांबे, इंदिराबाई रूईकर आणि गोपिकाबाई पटवर्धन यांनी नविन नियम कसे अन्यायकारक आहे, यावर भाषणे दिली. तर रमाबाई धोटे यांनी स्वदेशीवर भाषण दिले. नागपूरच्या महाराणीने १९३२ मध्ये महिला संघटना स्थापन केली. या संघटनेच्या अध्यक्ष इंदिराबाई बनसोड होत्या. महिला संघटना स्थापनेमागे दलित वर्गाच्या लोकांना देण्यात आलेल्या जागांची संख्या वाढावी हा उद्देश होता. १९३२ च्या कायदेभंग मोहिमेतच जंगल कायदेभंगाकरीता भिमाबाई जोशी यांना ४ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. कमलाबाई जयराम अखोज यांना ६ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. तर अंजनाबाई देशमुख यांना ४ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. याशिवाय लक्ष्मीबाई कोष्टीला ३ महिने तर यशोधाबाई देशमुख यांना ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.^{१४}

२१ फरवरी १९३५ ला नागपूरच्या लक्ष्मीबाई चिटनविस यांच्या अध्यक्षतेखाली हिंदु मुलींच्या शाळेत सभा झाली यासभेला १०० महिला उपस्थित होत्या. सभेत रमाबाई तांबे, गोखले वकिलांच्या पत्नी आणि लक्ष्मीबाई चिटनविस यांची भाषणे झाली. जॉईन्ट पॉर्लमेंटरी कमीटीला विरोध हा भाषणाचा विषय होता. पुढे महात्मा गांधी नागपूरला आले असता चिटनविस पार्क येथे अनूसूयाबाई काळे यांच्या अध्यक्षतेखाली ६ हजार पुरुष व १००० महिलांच्या उपस्थितीत सभा घेण्यात आली. त्यानंतर अनूसूयाबाईंनी अनेक सभांमध्ये अध्यक्षस्थान भूषविले. वैयक्तिक सत्याग्रहात नागपूर मधून विद्यावती देवडीया यांनी सहभाग घेतला. त्याबद्दल त्यांना अटक करण्यात आले. विद्यावती देवडीया यांना २२ आक्टोबर १९४२ ला तुरुंगातून मुक्त करण्यात आले. त्यांच्या स्वागताकरीता पुनमचंद राका आणि धनवंतीबाई राका इ. कॉंग्रेसमंडळी उपस्थित होती.^{१५}

१९४२ च्या 'चलेजाव' चळवळीत नागपूरकर महिलांचे योगदान :

१ ऑगस्ट १९४२ रोजी शिवदास डांगाच्या अध्यक्षतेखाली ५०० लोकांच्या सभेत रविशंकर शुक्लासोबत विद्यावती देवडीया यांचेही भाषण झाले, त्यात त्या म्हणाल्या "आजच्या अडचणीच्या परिस्थितीत सगळ्या जाती धर्माच्या लोकांनी आपली ऐकी कायम ठेवावी." ०२ ऑगस्टला विद्यावती देवडीया यांनी नागपूरला ५० महिलांची रविशंकर यांच्या घरी सभा घेतली त्यात विद्यावती यांनी महिलांना विनंती केली की, येऊ घातलेल्या लढ्यात महिलांनी भाग घ्यावा आणि खादी वापरावी.^{१६} नागपूरमध्ये १२ ऑगस्ट १९४२ च्या स्वातंत्र्यलढयाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. एका बालकाने जिल्हा कचेरीवर राष्ट्रीयध्वज फडकविला त्या ठिकाणी निशस्त्र लोकांवर पोलीसांनी गोळीबार केला. १३, १४, आणि १५ हे ३ दिवस नागपूरच्या इतिहासातील रक्तरंजित क्रांतीचे दिवस ठरले. त्या तीन दिवसात ब्रिटीशांची राजवट जणू नव्हतीच. त्या तीन दिवसात इतवारा पोस्ट ऑफिस लुटण्यात आले. त्यावेळी गंगुबाई बुधे हया महिलेने पोलीसांना मारण्याकरीता लोकांना दगड पुरविले. याशिवाय मातीच्या तेलाच्या बाटल्या घेवून पुनमचंद रॉका बरोबर जाळपोळीत मदत करायला त्या जात असत व भूमिगतांना जेवण पुरविण्याचे काम करित. महाल, गांधी दरवाजा, नविन शुक्रवारी, बडकत चौक, इतवारी स्टेशन, इतवारी धान्य बाजार, कॉटन मार्केट चौक, राममंदीराजवळ सर्व ठिकाणी लोकांनी शौर्याची शर्थ केली. त्यात कित्येक लोक शहीद झाले, पन्नालाल देवडीया, दिनदयाल गुप्त, वामनराव गावंडे आणि विद्यावती देवडीया यां पुढाऱ्यांना अटक झाल्यानंतर नागपूर शहरातील जनतेने उत्सफूर्त १९४२ चा हा लढा चालविला. भूमिगत राहुन लढा सुरू ठेवणाऱ्या लोकांना महिलांनी मदत केली. या ओदोलनात महिलांना मोठे कष्ट सहन करावे लागले.^{१७}

नागपूरच्या सरलाबाई शिर्केकर पतिला क्रांतिकार्यात मदत करित असे. त्यांच्याघरीच बॉम्ब बनविण्याचा लहानसा कारखाना असून, त्यांची मुलगी सुमती यांनी मुंबईहुन बॉम्ब बनविण्याचे सामान आणले होते. शांताबाई माडखोलकरांचा या क्रांतिकारासी संबंध होता. त्यांच्याकडे मगनलाल बांगडीच्या गुप्त सभा होत असे. निलाबेन, अनसुयाबाई जोशी मिळून क्रांतिकारी कामे करित असत. सिंधुताई करंदिकर यांनी बॉम्बचे सामान मुंबईला नेऊन दिले त्यांच्याबरोबर पद्मा षेवडे, निर्मला साळवे, प्रभा हरकरे हया क्रांतिकार्यात काम करित असत. साळुबाई घोरमारे यांचा तेलंखेडी बॉम्ब खटल्यासी संबंध होता. सगळी टोळी पकडली गेली. पण त्या शिताफिने भूमिगत राहिल्या राधाबाई अहेर ही महिला क्रांतिकारी गटांना रूळ उखडण्याचे सामान लपवून नेऊन देत असे, कमलाताई हॉस्पेटचे सूतीकागुह भूमिगताचे आश्रय स्थान होते. भूमिगतांना आश्रय देणे, त्यांना योग्य स्थळी पोहचविणे, त्यांचे निरोप पोहचविणे त्यांच्या कुटुंबीयांना मदत करणे अशी कामे कमलाताई जातीने लक्ष देवून करित. उमाबाई फडणविस, सुशिलाबाई मोहीते आणि त्यांचा परिवारही भूमिगताची आश्रयस्थाने होती. वेणूताई यांनी वामनराव गावंडेना तर कुलसुबी याकुब यांनी मगनलाल बागडी यांना गुप्तपणे राहण्यास मदत केली.^{१८}

नागपूरहुन गेलेल्या डॉ. दुर्गाताई वझलवार व सहकारी महिलांनी चिमुर अत्याचाराला वाचा फोडून सरकारचे कृत्य, जगासोमर आणले. तर अनसुयाबाई काळे यांनी केलेल्या अथक प्रयत्नांमुळेच चिमूर, आष्टी येथील सप्तचिरंजीवाची फाशीची शिक्षा रद्द झाली.^{१९}

निष्कर्ष :

लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी या राष्ट्रीय नेत्यांच्या दौऱ्यांनी व त्यांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन, विदर्भासह, नागपूरातील स्त्रियांनी, भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेऊन, राष्ट्रीय आंदोलनाला गती देण्याचा प्रयत्न केला. नागपूरातील सर्व जाती धर्माच्या स्त्रियांनी असहकार चळवळ, झेंडा सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग आंदोलन, गढवाल दिन, चलेजाव चळवळीत मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेऊन आंदोलनाला सहकार्य केले. नागपूरमधिल क्रांतिकारी विचाराच्या नेत्यांना व इतर कार्यकर्त्यांना नागपूरातील स्त्रियांनी मदत करून, त्यांचे निरोप पोहचविणे आणि काही कार्यकर्त्यांच्या जेवणाची पण व्यवस्था केली. एकंदरीत भारतासह नागपूरातील स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढयात सक्रिय सहभाग घेऊन, स्वातंत्र्यआंदोलनाला गती देण्याचा प्रयत्न केला असला तरी, त्या स्त्रियांची इतिहासात पाहिजे तशी दखल घेण्यात आली नाही. हे मात्र खरे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) यशोदाबाई जोशी : आमचा जिवन प्रवास, व्हिनस प्रकाशन पुणे, १९६५, पृ.क्र ५६
- २) दमयंती पाठक : वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००३, पृ.क्र २७

३) कित्ता	:	पृ.क्र २६, २७
४) सुशिला महाजन	:	दीपज्योती नमोस्तुते, शिल्पा प्रकाशन पुणे, १९८७, पृ.क्र ११
५) दमयंती पाठक	:	वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००३, पृ.क्र ३६
६) जानकीदेवी बजाज	:	माझी जिवन यात्रा, पॉप्युलर बुक डेपो मुंबई, १९६०, पृ.क्र ४९
७) दमयंती पाठक	:	वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००३, पृ.क्र ४२, ५०
८) कित्ता	:	पृ.क्र ५२, ५३
९) K.K. Choudhari	:	Maharashtra & Indian Freedom struggle, Silver Jubilee Pub. Bobbay, 1985 pg. 76
१०) दमयंती पाठक	:	वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००३, पृ.क्र ५४, ५५
११) पु.बा. काळे	:	अनसूयाबाई आणि मी, व्हिनस प्रकाशन पुणे, १९६२, पृ.क्र ८०
१२) दमयंती पाठक	:	वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००३, पृ.क्र १०१, १०२
१३) सपा.मा.ज. कानेटकर	:	नागपूर प्रांताचा इतिहास भाग ३, प्रकाशनकॉंग्रेस सुवर्ण जयंती नागपूर १९३५, पृ.क्र १६, १७
१४) दमयंती पाठक	:	वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन नागपूर २००३, पृ.क्र १०७ ते १११
१५) कित्ता	:	पृ.क्र १५५, १६७
१६) कित्ता	:	पृ.क्र १९३
१७) शंकरराव गेडाम	:	स्वातंत्र्य लढ्यातील नागपूर जिल्हयाचा सहभाग, प्रकाशन ऑगस्ट क्रांती सुवर्ण महोत्सव समिती, मुंबई, १९६२ पृ.क्र ५८, ५९
१८) ज.रा. जोशी	:	डॉ. ना.भा. खरे यांचे चरित्र, पृ.क्र. १७०
१९) पु.बा. काळे	:	अनसूयाबाई आणि मी, व्हिनस प्रकाशन पुणे, १९६२ पृ.क्र. १३१